
УДК 811.161.2'42

Наталія Голікова

Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара, м. Дніпро

КОНЦЕПТ «ЗЕМЛЯ» В ХУДОЖНЬОМУ ДИСКУРСІ ПАВЛА ЗАГРЕБЕЛЬНОГО

У статті проаналізовано семантико-польову структуру концепту «земля» в художньому дискурсі П. Загребельного. Досліджено лексико-семантичні особливості концептем, що вербалізують константи біоморфного й антропоморфного кодів концепту у вертикальному контексті.

Ключові слова: концептосфера, концептема, сема, індивідуально-мовна картина світу, контекст.

Художнє мовомислення Павла Загребельного, ословлене в його численних прозових творах, становить компонент концептосфери української нації в другій половині ХХ ст. та в переломний період історії (рубіж ХХ—ХХІ ст.). Дослідження індивідуально-мовної картини світу письменника — одне з актуальних завдань лінгвостилістики, що, на думку С.Я. Єрмоленко, «прагне до синтетичного, узагальнювального аналізу, до виходу в коло проблем «мова і культура», «мова і людина», «мова і ситуація спілкування» [3: 115], а також до розгляду зв'язку мови з іншими суспільними категоріями, зокрема: мова — втілення думки, мова і національна свідомість, мова і особистість тощо [4: 3]. Опис мовного портрета автора через призму механізмів пізнання, розроблених у межах різних напрямів когнітивної лінгвістики та інших наук, передбачає вивчення когнітивного простору митця, його лінгвокультурних і художніх концептів.

Концептосфера П. Загребельного об'єднує низку еквіполентних мисленнєвих категорій на зразок *свій — чужий, сучасне — минуле, добро — зло, чоловік — жінка, село — місто*, які в мові романістики зреалізовано антонімічними

© Н.С. ГОЛІКОВА, 2017

концептами, характерними для художнього дискурсу письменника. Як зазначає К.В. Тараненко, такі логічно протиставлені поняття є апріорними, закріпленими в семантичній системі української мови [10: 59], а в свідомості мовців вони пов'язані з виникненням комунікативно-прагматичних смислів, асоціацій та оцінок.

У мовотворчості П. Загребельного логіко-семантична опозиція *свій* — *чужий* репрезентована концептом «земля», вербалізованим у численних контекстах усіх історичних та низки сучасних творів: «Диво», «Смерть у Києві», «Первоміст», «Євпраксія», «Роксолана», «Я, Богдан», «Тисячолітній Миколай», «Дума про невмирущого», «Європа 45», «Розгін», «Юлія, або Запрошення до самовбивства». Словник української мови в 11 томах фіксує шість основних лексико-семантичних варіантів (ЛСВ) лексеми *земля*: 1) третя від Сонця велика планета, яка обертається навколо своєї осі і навколо Сонця; 2) верхній шар земної кори; 3) речовина темно-бурого кольору, що входить до складу земної кори; 4) суходіл (на відміну від водяного простору); 5) ґрунт, який обробляють і використовують для вирощування рослин; 6) країна, край, держава [9 III: 557—558].

У творах П. Загребельного слововживання *земля* пов'язане з назвою об'єкта селянської праці — «верхнього шару земної кори», напр.: *Я ж (Михно) селянин віковичний, народився на землі, зрісся з нею, вріс в неї, земля стоїть переді мною, мов моя неминуча темна доля* (Тисячолітній Миколай I: 370); з назвою «Землі-планети»: *Далеко видно з тої башти буття — в майбутнє і минуле, на всі чотири вітри, і в небо, де Сонце, Місяць і Земля теж творять великий трикутник Всесвіту* (Диво: 423); з назвою «землі-суходолу, що протиставлена водяному простору»: *Візант [...] коли побачив бугристий виступ землі, який жадібно занурювався в теплі води, [...] зрозумів значення слів оракула: тільки сліпі могли не помітити цього благословенного шматка землі...* (Диво: 275) тощо. Той самий контекст може засвідчувати різну семантику конкретного слововживання, напр.: *А вона (княгиня Ольга) ще й прийшла та нахилилася над ямою і поспитала: «Чи добра вам честь?» А потім звеліла засипати древлянських послів землею. — Бо вбили деревляни її князя, — сказав Какора. — Хай би не йшов у нашу землю. — Подать збирав. — А чому мали йому платити? — Бо князь Київський. — То й хай живе в Києві і харчується тим, що має. — Мало йому. Земля велика. — А мало, то хай попросить, а не бере силою. — Князь ніколи не просить — він бере* (Диво: 158—159). У наведеному діалозі лексема *земля* має кілька значень: «ґрунт», «рідний край», «світ».

Принагідно зауважимо, що для мовотворчості багатьох українських письменників XIX—XX ст. стильовою нормою є концептуалізація мисленнєвого простору, в центрі якого постає поняття «ґрунт, який обробляють і використовують для вирощування рослин». Наприклад, образ землі-годувальниці, землі-житниці, що є мірилом багатства і може когось ошчасливити або, навпаки, знедолити, землі, за яку потрібно боротися (подекуди запекло, до смерті) і водночас любити її, доглядати як дитину,

метафоризовано в прозових і драматичних творах І. Нечуя-Левицького («Кайдашева сім'я»), І. Карпенка-Карого («Сто тисяч», «Хазяїн»), О. Кобилянської («Земля»), М. Стельмаха («Хліб і сіль», «Велика рідня»), Ю. Мушкетика («Дзвони янтарного літа») та ін.

Родючість української *препишно́ї трав'яної чорноземлі* (Я, Богдан: 141) П. Загребельний теж не оминув увагою, по-філософськи, антитетично осмислюючи її щедрість: *...на цій землі, часами суворій, часами щедрій; на землі, яка вражає буйнощами, але водночас привчає людину й до стриманості та обачливості...* (Смерть у Києві: 297); *Вже коли побачив* (Карналь) *мало не всю планету, чужі міста, ліси, моря, гори, рівнини, рідний край стояв над усім у могутніх чорноземних пластах масної землі...* (Розгін: 325). Названі поняття землі актуалізовані в риторичних питаннях: *...хіба ж наша земля не найжирніша в світі? Де ти бачив такі степи і такі чорноземи, такі пшениці й трави, і стільки птаства, й звіра, і риби у водах, і сонця над головою?* (Роксолана: 678); у висловленнях-персоніфікаціях: *Земле рідна! Бачу тебе щедро і заквітчану...* (Роксолана: 755) тощо.

Попри розгалужену семантичну структуру лексеми *земля*, із списку лексикографічно закріплених семем лише останній ЛСВ слова — «країна, край, держава» — є релевантним для визначення змістового обсягу концепту «земля» з текстовою опозицією «рідна земля» — «чужа земля». У різних контекстах лексичне значення слова *земля* може звужуватися залежно від того, яка із сем у його складі є інтегральною — «країна», «край» чи «держава» — і яка (які) з диференційних сем виконує роль маркера позначуваного поняття, реалії. Напр., у фразеологічно зв'язаному сполученні *Руська земля* семантика означуваного слова *земля* звужується до ЛСВ «держава, країна», пор. речення: *...бо вороги не спали, пильно стежили за тим, що діється в Руській землі, помічали щонайменші послаблення й одразу йшли на грабунок та плундрування* (Первоміст: 584).

Аналізуючи мовні концепти відкритого простору в романі П. Загребельного «Роксолана», Л.В. Голоюх підкреслює, що в контексті твору концепт «земля» нерідко реалізується як просторове поняття, яке означає чужу територію — об'єкт володіння [2: 131]. Напр.: *Військо мало йти в походи завойовувати землю, долати простори — і все це для нього, для султана* (Роксолана: 202). Диференційні семи «територія», «об'єкт володіння» є визначальними для семантики слова, що мотивують його множинну форму, як у романі «Диво», напр.: *...мав він* (князь Володимир) *завжди безліч клопотів, частіше був у походах, аніж у Києві, збирав землі, впокорював непокірливих...* (Диво: 191); *...міг* (Ярослав), *щоправда, вирушати в об'їзд земель і пригородів, щоб вершити проїзний суд, на який мав неподільне право...* (Диво: 198).

Отже, художній дискурс П. Загребельного, у межах якого вербалізовано мислеобраз «земля», істотно відрізняється від лексикографічного представлення семантичної структури домінантної лексеми: з одного боку, автор її звужив, а з другого — помітно розбудував ЛСВ «країна, край, держава» слова *земля* (пор.: рис. 1).

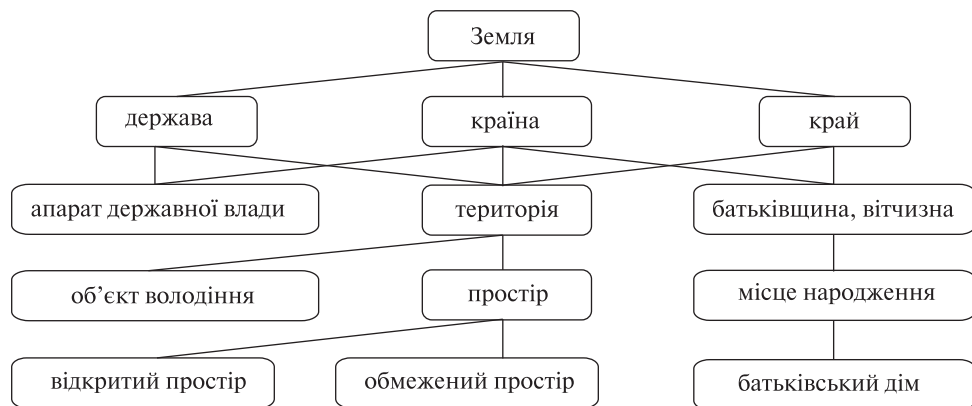

Рис. 1. Структура ЛСВ «країна, край, держава» слова земля в художньому дискурсі П. Загребельного

У романістиці П. Загребельного образ землі, що передусім символізує рідну країну, край дитинства, юності, набуває неабиякої значущості в описах перебування тих чи тих героїв — реальних історичних постатей або людей, створених авторською уявою, — за межами вітчизни, на чужині. Попри те, що ядерну сферу концепту зазвичай співвідносять з лексико-семантичним полем слова-імені, актуалізація мисленнєвого протиставлення, яке в мовистилі П. Загребельного експлікують антоніми *рідний* — *чужий*, дає змогу вналежнити до центрально-поняттєвої зони концепту й відповідні атрибутиви, що в українській мові є постійними епітетами до слів-синонімів *земля*, *край*, *село* та ін.

У художньому дискурсі П. Загребельного фразеосполучення *рідна земля* — *чужа земля* відбивають смислово структурований образ, ослівлений, зокрема, у текстових оповідях про загострене, вороже відчуття чужини Євпраксією в однойменному романі, про шире нерозуміння візантійських хитросплетінь «після чарівної простоти» його рідної землі Сивооком (Диво), про Роксоланину глибоку тугу за батьківським домом (Роксолана), про наполегливе прагнення Андрія Коваленка звільнитися з полону, що в стократ зростає «на чужому кремінні» (Дума про невмирущого), тощо.

Цілісне поняття «рідна земля» в романістиці П. Загребельного вербалізовано такими мовними варіантами: *Руська земля*, *київська земля*, *велика земля*, *земля півдня*, *Україна*, *ціла земля*, *своя земля*, *наша земля*, *моя земля*, *його земля*, *молода земля*, *мила земля*, *рідний край*, *рідний куток* тощо, які в різних творах белетриста є контекстуальними синонімами до назви *рідна земля*. Зменшується кількість номінацій на позначення протилежного поняття «чужа земля»: *земля ромеїв*, *могутня земля*, *кам'яна земля*, *чуже креміння*, *гірська земля*. Подібну логіко-семантичну нерівноправність членів антонімічної пари в мовній системі О.О. Тараненко мотивує здатністю одного з них виконувати роль сильного компонента, а другого — слабого [11: 34]. Численні контексти, які вербалізують кон-

цептуальний складник «рідна земля», що постає як сильний, маркувальний компонент аналізованого концепту в художньому дискурсі П. Загребельного, відбивають значущість поняття не лише для художніх персонажів, описаних і по-своєму «портретизованих» письменником, а й укотре підтверджують, що образ рідного краю, як і рідної мови, рідного слова, рідної хати, належить до ядра мовної свідомості українців, є важливим складником «софійного комплексу» української культури.

Загалом структуру концепту «земля» з текстовою опозицією «рідна земля» — «чужа земля» моделюють лінгвальні одиниці, що передають сутність низки конкретно-чуттєвих і метафоричних образів, сконцентрованих навколо основного протиставлення, утворюючи периферію семантико-сислового поля концепту. Специфічною рисою змістового наповнення периферійної зони поняттєвої опозиції в мовомисленні П. Загребельного є те, що її полісегментну структуру екстраполюють і взаємодоповнюють дві смислові сфери, у центрі яких природа і людина. Усе те, що є результатом асоціативного осмислення натурфактонімів [6: 134], складає біоморфний код образного поля концепту, до якого належать такі смислові атрибути: об'єкти неживої природи, небо й небесні світила, постійні реалії та сезонні явища природи, птахи, рослини, барви, запахи. Мислеобрази, що є метафоричним переосмисленням «руко-творних» реалій або духовних надбань, пов'язаних з різними видами діяльності людини, на нашу думку, можна об'єднати в антропоморфний код з такими субкодами: теософський, духовно-моральний, онімний, соціально-просторовий, фольклорно-міфологічний і вітальний.

Одним з найпомітніших смислових атрибутів в аналізованому концепті є сегмент «Об'єкти неживої природи», який у різних творах передусім експлікують контекстуальні антоніми *дерево* — *камінь*, що їх кваліфікуємо як концептеми, тобто лексеми-вербалізатори, які «за рахунок аксіологізації та семантичної трансформації конотативного елемента значення переходять з розряду мовних знаків до групи культурогенних символів» [8: 6]. В історичній прозі П. Загребельного рідну землю асоційовано передусім з деревом як будівельним матеріалом, що символізує життя, тепло рідного дому, віру руських людей-язичників у захисну силу створених ними дерев'яних ідолів. Цей образ постійно постає в уяві головного героя роману «Диво» Сивоока, коли він, потрапивши до Візантії, за традицією могутньої на той час держави був змушений зводити храми з каменю. Дерево викликало асоціації з рідною землею, а камінь уособлював чужу землю: *Ось так будувалося десь у його рідній землі: заглиблювалися в теплий материк, а зверху ставили споруди з дерева, змагаючись у витівках і майстерності з самою природою. Там не було суворості каменю, дерево об'єднувало людей, Сивоокові захотілося перенести в камінь душу дерева...* (Диво: 436). Слововживання *камінь* і *дерево* протиставлені в контексті роману «Смерть у Києві»: *Та Дуліб і сам уже встиг запримітити [...] монастирські будівлі з сірого, незвичного для Києва каміння. Тільки й було тут кийвського, що **дерева**; високі, буйнолисті, розложисті, **дере-***

ва приховували неоковирність монастирських **кам'яних будувань**, але водночас і виказували їхню тяжкість, їхній, сказати б, чужий для сеї щедрої землі дух твердості, суворості, черствості (Смерть у Києві: 9).

Мовотворчість П. Загребельного засвідчує, що сильнішим компонентом антонімічної пари концептем *дерево — камінь* є другий, оскільки мислеобраз каменю, що в низці творів символізує Європу, зокрема стародавню Візантію, середньовічну Саксонію й Італію, Туреччину періоду формування козацтва як державного устрою в Україні кінця XV—XVI ст., Німеччину XX ст., викликає асоціації з неволею, в'язницями, у яких знавали душевних і фізичних мук авторські персонажі. Напр., скупі описи батьківщини протиставлено в романі «Євпраксія» зображенню чужої землі, уособленої в мислеобразі каменю: *Уже на горах стояли замки, [...] кострубалилися покрівлі городів, мов сухі спини черепах, викинутих на сушу, хрипко стогнали дзвони над кам'яною землею, камінь давив зусюди так, що й серце, здавалося, б'ється не в груді, а в камінь* (Євпраксія: 66—67). У семантичній структурі одного з найчастіше вживаних у творі слова *камінь* виокремлюємо семема «чужина», «чуже житло», «непорушність», «забутість» і навіть «імперія», «імператор».

Функціонування мислеобразу *камінь* покаже не лише для історичних, а й для інших романів. У зображенні подій Другої світової війни, коли протиставляється рідна земля й чужа територія (фашистська Німеччина), так само актуалізовано концептему *камінь: місто* (Теплице) *сіре, як німецька казарма, камінні будинки, камінні вулиці, камінне життя* (Юлія: 52). Пор. контекстуальні антоніми *ласкава рідна земля — чуже кремення: Їхні ноги вже так давно не ступали по ласкавій рідній землі, а спотикалися на чужому кременні, і ніхто з них не міг з певністю сказати, що йому ще вдасться топтати ряст біля Дніпра чи Волги* (Дума про невмирушого: 131—132).

Важливим для опозиції «рідна земля» — «чужа земля» є тематичне мікрополе «Небо й небесні світила». У художньому дискурсі П. Загребельного метафорично-сміслові перетворення понять небесних світил найчастіше репрезентує концептема *сонце*, рідше — *зоря* й *місяць*. Стереотипний образ сонця, що є джерелом світла, тепла й добра, у тенетах П. Загребельного водночас символізує і рідну, і чужу землю. Актуальність аналізованої опозиції для авторського мовомислення підтверджують контексти, у яких знаходимо описи того, як по-різному може світити сонце вдома й далеко від ріднизни, пор.: *...земля тут (у Вероні) була суха, пропечена сонцем, спалена й злиняла...* (Євпраксія: 233—234) та *А вдома сонце завжди світило крізь листя, крізь густе гілля, лягало на землю мереживними блискітками, кропило зеленим сяйвом їхній дім...* (Роксолана: 50).

Те, що сонце, як і небо, вся природа в уяві кожної людини, відірваної від батьківщини, викликає найкращі спогади про рідну землю, зафіксовано в контекстах роману «Європа 45». Символом України, Польщі, Італії, Франції, Чехії, Англії, Америки, Німеччини є сонце, яке по-

своєму побачили сім бійців-партизанів у німецькому небі, що, як і земля, було завойоване фашистами. Пор.: *Ось сидять у німецькому сосновому лісі семеро бійців, і над ними одне сонце, і небо одне, і однакові трави схиляються до них, і ті ж самі сосни шумлять-нашумлюють кожному з них, та тільки кожен з них бачить своє сонце над головою, і небо голубіє йому не так, як іншим, і трави пахнуть інакше, і сосни виспівують різними голосами.*

Михайлові Скибі уявляється його рідна Україна. *Велетенські степи мріють під сонцем, катран зеленіє при дорозі, пшениці гомонять притише-ним гомоном і лащуться до біленьких хаток... [...] Генрик Дулькевич бачив Польщу. Не похмурий Вавель і не камені варшавського Старого М'яста. Він бачив Польщу, як вона купається в теплому підсонні. Сонце соталося медом. [...] Кліфтон Честер не міг пригадати жодного туману над Англією. Вони були, оті знамениті тумани, але коли саме? Сонце і трави, з яких визи-рають червоні цегляні будиночки, — то й була Англія. А вночі над нею сяяли, неначе тисячі сонць, маяки. [...] Гейнц Корн був сумний. Бо поки триває вій-на, для німців не було ні сонця, ні неба, ні зелені трав (Європа 45: 304—305).* У розлогодному контексті протиставлено мислеобрази сонця й війни, тобто в структурі лексичного значення слова *сонце* актуалізовано конотативні семи 'мир', 'оптимізм', 'надія', 'перемога' — смислові атрибути, що в уяві людей здатні «наблизити» до кожного рідну країну.

Доволі розгалуженим сегментом периферійної сфери концепту «земля» з текстовою опозицією «рідна земля» — «чужа земля» є смислова мікрогрупа «Постійні реалії та сезонні явища природи», експлікована низкою концептем на зразок *вода, дощ, сніг, туман, вітер, мороз* та ін. Напр., лексеми *вода, дощ, роса*, вживані в значенні «чиста вода», асоціюються з рідною землею: *...просто така вже багата споконвіку була київська земля, що й вода в ній текла срібна* (Диво: 389); натомість «брудна вода» — це образ чужої землі: *Там, удома, радіють пришестю дощів, а тут дощі спадають прокляттям. Там ніжність ніколи не знає каламутних вод, а тут усе спливає глиною, брудом, глизливими водами втоми* (Євпраксія: 183). Значущість смислового протиставлення в наведеному контексті підсилена повторним слововживанням слів-антонімів *там* (рідна земля) — *тут* (чужа земля), що подекуди в макротексті виконують не лише дейктичну, а й конспіративну функцію.

Образ рідного краю асоційовано, зокрема, зі снігом. В оповідях про далекі історичні часи та про сучасну Україну мікрополе, у центрі якого постає концептема *сніг*, утворюють епітети, метафори, порівняння: *біла тиша снігів* (Диво), *завалисті безгучні сніги, м'які сніги* (Євпраксія), *тихі сніги* (Смерть у Києві), *сухий сніг, великі сніги* (Роксолана), *сніг, як цукор* (Європа 45). Уживання переважно плюративної форми *сніги* в різних контекстах засвідчує наявність у лексичному значенні слова диференційної семи 'постійна ознака'. Глибокий сум за рідними снігами, що є постійною константою мислеобразу «батьківщина», може викликати в свідомості українців, змушених протягом тривалого часу перебувати далеко від дому, й інші асоціації-перцепції, зокрема зорові та смакові, напр.: *І все*

засипане снігами, білими-білими, як молоко, як волосся у старих українських дідів, що гріються влітку на погрібниках, а взимку розповідають на теплій печі онукам страшні бувальщини. І він (Михайло Скиба) упав на коліна і їв той сніг, як цукор, їв і не міг наїстися (Європа 45: 416). Лексема *сніг* у цьому контексті функціонує як слово-енантіосемант, у структурі значення якого домінують семи 'білий', 'молоко', 'цукор' відбивають приємні на відчуття реалії, які символізують чистоту, тепло й добро.

Концептуальною ознакою мовомислення П. Загребельного є смислове протиставлення, сконцентроване навколо природного явища — туману. Якщо *материнське дихання теплих туманів* (Євпраксія: 273), про які згадує Євпраксія в чужій Саксонії, зігрівають її душу, то бранці у фашистській Німеччині *здрігаються від його дотиків*, бо тут *туман, стулений, драглистий, як холодець, охоплює своїми щупальцями вагони, як огидний морський спрут* (Дума про невмирушого: 73). Чужим і важким постає й азійський туман для Шульги: *Тяжкий вологий туман завис над базаром, над усім Ташкентом, так ніби зостався він тут від зими навіки, не підвладний ні весняним вітрам, ні весняному сонцю, і в тому сірому тумані на його чорному дні кублилися в розбагненій липкій глині люди, вівці, віслюки, кури...* (Юлія: 16).

«Птахів» як константу периферійного поля концепту «земля» з текстовою опозицією «рідна земля» — «чужа земля» вербалізовано лише в двох історичних романах — «Євпраксія» і «Роксолана». Порівняно з усною народною творчістю та загальнонаціональною концептологією птахи в художньому дискурсі П. Загребельного наділені дещо іншими символічними значеннями. *Дикий птах*, напр., персоніфікує самотність Євпраксії, а політ *сокола*, що зазвичай є символом думки й уяви, з одного боку, уособлює розкутість, вільність, безмежжя, а з другого — вказує на приреченість у виборі власного шляху героїнею [7: 5]: *Не могла без гніву й обурення бачити, як пускав він (сокольник) своїх соколів на перелітне птаство, на диких гусей, на журавлів, на лебедів. Може, летіли вони й до Києва [...] А журавель ніколи не долетить, і лебідь не прилетить на дніпровські плеса, бо збитий хижим соколом на цю тверду кам'янисту землю* (Євпраксія: 393). Мікрополе, означене концептемою *птах*, у романі наповнене коротким списком найменувань птахів, які здавна є етносимволами української культури, однак концептуальне значення лексеми *сокіл* у художньому дискурсі створює дисонанс порівняно з віковими традиціями його осмислення, адже, приручений, сокіл здатний служити чужинцям, які ув'язнили Євпраксію в камінному замку, позбавивши її фізичної й душевної волі [1: 60].

У романі «Роксолана» актуальним є образ голубки: *тужливо туркотіла десь у деревах голубка, кликала її додому, додому, додому...* (Роксолана: 135). Спираючись на різні фольклорні та наукові джерела, В.В. Жайворонок зауважує, що «голуб для українців є символом любові в усіх її різновидах і проявах. [...] Взагалі голуби в народній свідомості є благовісною птахою» [5: 90—91]. В індивідуально-мовній картині світу П. Загребельного

голубка — це оберег, символ рідної землі, як і жайворонки, ластівки, журавлі, лелеки, про них дедалі частіше згадувала Роксолана наприкінці життєвої путі: *Згадувалося все тільки велике: [...] цілі хмари птаства, журавлі над весняною хатою і лелеки, які прилітали з-під сонця, вибираючи найтепліші дні весни [...]. І яке ж те все було болючо-близьке й незабутнє: і клетотнява лелек на хаті в Тербушків, і сині блискавиці ластівок у надвечір'ї, і скрип журавля над колодязем...* (Роксолана: 675).

Смислово значущим постає в романі художньо-концептуальне протиставлення лелека — орел, ословлене в легенді про анатолійських орлів і перелітних лелек: *Ніби щоразу ранньої весни, коли з Єгипту летять на далеку Україну табуни лелек, стрічають їх у путі темні зграї анатолійських орлів. [...] Лелеки знають, яка доля вготована їм над білими горами, але знають також і те, що десь далеко-далеко ждуть їх велетенські річки з солодкою водою, ждуть безмежні плавні, озера й непрохіддя боліт, усі вони — від могутніх лелек-ватажків до молоденьких лелечок-перволітків — народилися у тих далеких зелених краях і мають вертатися щоразу туди, вертатися знов і знов, завжди і вічно, бо їхнє лелече перелітне життя є не що інше, як безупинне вертання і повертання до своїх народжень, до того, що назавжди лишається найріднішим* (Роксолана: 152—153). Концептемами лелечка й орел передусім закріплено смислові атрибути «рідна земля» — «чужа земля».

У романі «Диво» реальні птахи символізують первозданність, моральну чистоту молодого Київської землі, її людей-язичників, які вірили в силу природи, натомість міфічні птахи Фенікс, Сирін, грифони набувають метафоричного смислу величчя, зверхності, пихатості, що було показано для старої землі ромеїв, служителів і просвітителів християнської віри, яку важко й довго приймали на Русі: *Але в книгах ніколи не писалося про те, що було насправді. Він (Сивоок) знав журавлів і лебедів, знав ластівку, яка приносила на своїх гострих крилах весну в його землю, а тепер читав або ж слухав розповіді Герона про птицю Фенікс, самотню, як сонце, сонячну птицю, що живе п'ятсот літ [...]. А ще був [...] солодкозвучний птах — Сирін, схожий на тих сирен, що чарували супутників Одисея [...], а то грифони — видом лев з крилами й головою орла...* (Диво: 411).

Смислово нерівнозначність протиставлених понять «рідна земля» — «чужа земля» у межах концепту «земля» своєрідно відбиває вербалізований сегмент семантико-асоціативного поля «Рослинний світ». У художньому дискурсі П. Загребельного майже всі концептеми-фітоніми — родові й видові назви трав, квітів, злаків, дерев та їхніх частин — стосуються рідної землі. Передусім привертають увагу образи-символи *жито* і *трава*. Сивоок, Роксолана згадують рідну землю, *де хліб називається житом, як життя* (Диво: 440); *...як сивіють жита за Чортовою горою* (Роксолана: 614). Внутрішній зв'язок з батьківщиною втілює концептема *трава*, що вдома обов'язково зелена, молода, подекуди дика: *...дикі трави такі високі, що в них ховався вершиник з конем* (Я, Богдан: 122). Трава в мові П. Загребельного — це не лише збірний образ, а й конкретні рослини, що споконвічно символізують Україну, напр.: *Зненацька став мені*

(Сміяну) *перед очима шлях степовий — під розімлілим небом, в зелених латках шпориху, обкладений по узбіччях припорошеними долоньками подорожника, завітчанний синіми зірочками петрового батога, в притемненому сріблі полинів і нехворощі* (Тисячолітній Миколай I: 133).

Духовно-моральний субкод концепту формують переважно слова-характеристики, сконцентровані навколо поняття «людина». Зокрема, слововживання *вперті, відважно, запекло, безстрашно*, у структурі значень яких наявні семи — носії позитивних конотацій, у низці контекстів фіксують силу духу людей, які повсякчас відстоюють волю рідної землі. Лексеми, що окреслюють духовно-моральний клімат чужої землі, у мовистилі письменника мають здебільшого негативну семантику, напр.: *Земля ромей? Жорстокість, підступність, лицемірство на кожнім кроці* (Диво: 414); *Замки видавалися юному Генріху островами порятунку в морі людської зажерливості, невизначеності й ненадійності* (Євпраксія: 118).

«Соціально-просторовий субкод» маркують концептуальні ознаки смислового протиставлення «рідна земля» — «чужа земля», які зазвичай ставлять людину в горизонталь земних зв'язків з родичами — матір'ю, батьком, братом, сестрою тощо, а також з тими реаліями, що символізують життя в родині. В українській етнокультурі найважливішим артефактом, з яким ототожнюють родинні зв'язки, є *біла хата*. Однак у художньому дискурсі П. Загребельного на цей вербалізований образ натрапляємо рідко, натомість частотнішою є синонімічна лексема *дім*, зокрема, сполучення *батьківський дім* у романі «Роксолана» символізує рідний край, у якому народилася Настуся і про який вона з часом почала забувати: *Але як могла вона забути про рідну землю? Пам'ятала тільки своє власне, батьківський дім стояв перед очима в сонячній сяйві, мов золотий сон, та матусин голос виспівував їй дитячих колисанок* (Роксолана: 511). На вістрі загостреного протиставлення понять «рідна земля» — «чужа земля» П. Загребельний формулює глибоко філософський висновок про цінність родинних стосунків і про важливість роду для людини: *Зберегла себе серед стихій і ворожечі, але найдорожчого — дітей своїх — захистити не зуміла. Бо все довкола так і лишилося чуже: чужа земля, чуже небо, чужі дерева, чужі дощі. Заснувати свій рід можна тільки на рідній землі, заплідненій трудом предків твоїх. Не заснуєш роду на пустім місці* (Роксолана: 782).

Мислеобраз «рідна земля» в художньому дискурсі П. Загребельного посилюють фольклореми та міфологеми. Перлини народнопоетичної творчості пронизують усі твори письменника, а в романі «Євпраксія» міфічні істоти *чеберяйчики* є згустком художньо-концептуальної картини світу, що підтримує зв'язок героїні з рідною землею, з давніми віруваннями слов'ян. У романі «Я, Богдан» міф символізує історичну долю українського народу в його боротьбі з чужинцями: *Жив у Києві князь, а коло Києва змії. Той змії з казки завжди живе коло Києва. Усю історію. У людей Прометей, а в нас змії. А може, змії — це чорна земля, велетенська, безмежна, всеплодюча і всемогутня, яка дає життя людині, але й нищить її, ковтає рід за родом, поглинає безслідно. А в тій землі приспаний герой народний. Народ —*

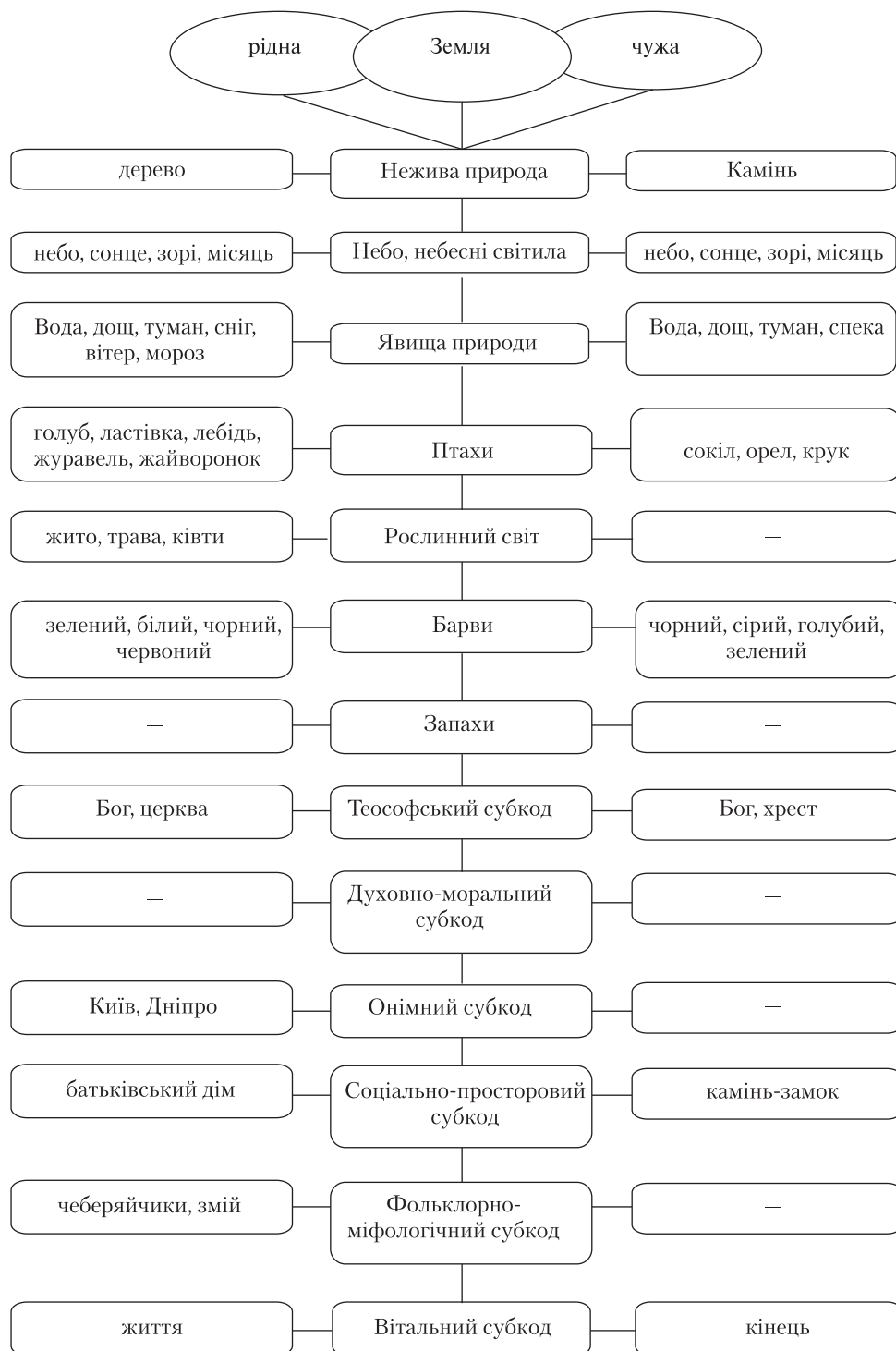

Рис. 2. Структура концепту «земля» з текстовою опозицією «рідна земля» — «чужа земля» в художньому дискурсі П. Загребельного

завжди приспаний, бо його життя спокійне, як сон. Коли ж прокинеться, то забушує так, що ніякі змії вже йому не страшні (Я, Богдан: 602—603).

Антонімічна пара протиставлених понять «життя» — «смерть» в аналізованому концепті постає центральним компонентом «Вітального субкоду». Життя на рідній землі протиставлене фізичному або духовному життю на чужій землі: *Що є життя? Добрі душі дерев, вічна таємниця зеленого листя, спалахи квітів, пронизлива жаждоба буття в кожному запахові, в кожній барві. [...] А тут був кінець* (Євпраксія: 191). Загалом у мовотворчості П. Загребельного переважає концептема *життя*, яка символізує і батьківщину, і все, що ріднить із нею: *Пройти, щоб добратися до рідної землі. А там знову в бій, на фронт. О, як вони будуть битися, як будуть відвойовувати для себе, для своїх дітей, для всіх прийдешніх поколінь право вільно дихати повітрям, пити воду з своїх рік, їсти свій, скроплений лише потом, а не кров'ю й слізьми хліб* (Дума про невмирущого: 148). Життя на чужині асоціюється в романі «Євпраксія» з каменем, пор.: *Здушене каменем життя вибухає з силою ще більшою. Так замок, складений з брил дикого каміння, мертво-непрístupний, тяжкий, як ночі, однаково заростає зелом, задавлюється, задушується зеленим тіннявим світом, непереможним і всесильним* (Євпраксія: 166).

Отже, конкретні слововживання в мові прози П. Загребельного окреслюють змістовий обсяг концепту «земля» з текстовою опозицією «рідна земля» — «чужа земля», у якому найактуальнішим є протиставлення поняттєвих сфер «свій» — «чужий». Ословлений у мовотворчості П. Загребельного концепт постає як численна система образів (когнітивних кодів) і мовних одиниць (концептем), що утворюють розгалужене логіко-семантичне поле (рис. 2).

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

1. Диво. — Загребельний П.А. Диво : Роман / П.А. Загребельний. — Х. : Фоліо, 2006. — 638 с.
2. Дума про невмирущого. — Загребельний П.А. Дума про невмирущого : Повісті / П.А. Загребельний. — Х. : Фоліо, 2003. — 398 с.
3. Євпраксія. — Загребельний П.А. Євпраксія : Роман / П.А. Загребельний. — Х. : Фоліо, 2002. — 382 с.
4. Європа 45. — Загребельний П.А. Європа 45 : Роман / П.А. Загребельний. — Х. : Фоліо, 2002. — 605 с.
5. Роксолана. — Загребельний П.А. Роксолана : історичний роман / П.А. Загребельний. — К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2013. — 800 с.
6. Розгін. — Загребельний П.А. Твори в двох томах. Том перший. Розгін. : роман / П.А. Загребельний. — К. : Дніпро, 1984. — 550 с.
7. Смерть у Києві. Первоміст. — Загребельний П.А. Твори в двох томах. Том другий. Смерть у Києві. Первоміст : романи / П.А. Загребельний. — К. : Дніпро, 1984. — 664 с.
8. Тисячолітній Миколай. — Загребельний П.А. Тисячолітній Миколай : Роман : Ч. I / П.А. Загребельний. — Х. : Фоліо, 2003. — 399 с.
9. Тисячолітній Миколай. — Загребельний П.А. Тисячолітній Миколай : Роман : Ч. II / П.А. Загребельний. — Х. : Фоліо, 2004. — 461 с.
10. Юлія, або Запрошення до самовбивства. — Загребельний П.А. Юлія, або Запрошення до самовбивства : Роман / П.А. Загребельний. — Х. : Фоліо, 2003. — 351 с.
11. Я, Богдан. — Загребельний П.А. Я, Богдан / П.А. Загребельний. — Х. : Фоліо, 2008. — 672 с.

1. Голюкова Н.С. Вербалізація концептів-символів у романі «Євпраксія» П. Загребельного / Н.С. Голюкова // Наукові записки. — Випуск 146. — Серія : Філологічні науки. — Кіровоград : Видавець Лисенко В.Ф., 2016. — С. 57—60.
2. Голоюх Л.В. Мовні концепти відкритого простору в романі П. Загребельного «Роксолана» / Л.В. Голоюх // Культура народів Причорномор'я. — 2007. — № 110, Т. 1. — С. 130—132.
3. Єрмоленко С.Я. Лінгвостилістика: основні поняття, напрями й методи дослідження / С.Я. Єрмоленко // Мовознавство. — 2005. — № 3—4. — С. 112—125.
4. Єрмоленко С.Я. Філософія мови Тараса Шевченка / С.Я. Єрмоленко // Українська мова. — 2014. — № 2. — С. 3—18.
5. Жайворонок В.В. Українська етнолінгвістика : Нариси : Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В.В. Жайворонок. — К. : Довіра, 2007. — 262 с.
6. Колоїз Ж.В. Українська okazionalna деривація : [монографія] / Ж.В. Колоїз. — К. : Акцент, 2007. — 311 с.
7. Нестерук С.М. Естетичні функції символів у творчості Павла Загребельного: автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / С.М. Нестерук. — Кіровоград, 2001. — 20 с.
8. Палеха Е.С. Концепт *добро* в мові Серебряного віка : автореф. дис. ... філол. наук : 10.02.01 «Русский язык» / Е.С. Палеха. — Казань, 2007. — 26 с.
9. Словник української мови: в 11 т. — К. : Наук. думка, 1970—1980.
10. Тараненко К.В. Прагматика антонімії української мови: дис. на здобуття ступеня канд. філол. наук зі спец. 10.02.01. — «Українська мова» / К.В. Тараненко. — Дніпропетровськ, 2014. — 204 с.
11. Тараненко О.О. Розвиток антонімічних відношень у багатозначних словах / О.О. Тараненко // Укр. мова і літер. в школі. — 1977. — № 1. — С. 32—40.

Статтю отримано 07.02.2017

Nataliia Holikova

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University, Dnipro

CONCEPT «LAND» IN THE ARTISTIC DISCOURSE OF PAVLO ZAHREBELNYI

The article deals with semantic-field structure of the concept «land» in the artistic discourse of P. Zagrebelsky. It comments upon the semantics of the lexeme «land», represented by the novelist's language creation, in comparison with its lexicography concept. It identifies the components of the cognitive codes that simulate the equipollent concepts «native land» — «foreign land» in the writer's conceptosphere. The nuclear and peripheral areas of the concept were described. In its peripheral area that in the artistic discourse of P. Zagrebelsky is a rather extensive polysegmental structure, there are two semantic spheres, the centers of which appear in the nature and human. All that is the result of the associative understanding of the environment realities is shaped in the biomorphic code of the figurative field of the concept to which belong such semantic attributes: the objects of inanimate nature, the heavens and heavenly bodies, the constant realities and seasonal natural phenomena, birds, plants, colors, smells. Mental images, the formation base of which is underlain by a metaphorical reinterpretation of the «man-made» realities or spiritual acquisitions that are associated with different human activities, united in the anthropomorphic code, which on its turn is divided into the following subcodes: theosophical, sacred-moral, onymous, socio-spatial, folklore-mythological and welcoming. It is concluded that the specific word uses in the prose language of P. Zagrebelsky determine a contents scope of the concept «land», in which opposition of the conceptual spheres «native» — «foreign» is the most relevant. Put into words in P. Zagrebelsky's language formation the concept «land» appears as a ramified system of images (cognitive codes) and linguistic units (concepts) that form a branched semantic field.

Keywords: *concept sphere, concept, sema, individual language picture of the world, the context.*